

MAA JA LINNA VAHEPEAL I

Lühiülevaade Eesti alevite kujunemisest ja argikultuurist

Heiki Pärdi

Eesti Vabaõhumuuseum, teadusdirektor

Käesolev artikkel on sissejuhatus pooleliolevale uurimusele, mis käsitleb Eesti alevite arhitektuuri. Siia maani on Eestis alevit uuritud n-ö möödaminnes, seoses muude teemadega. Ometi on alevit etendanud viimase pooleteise sajandi jooksul päris olulist osa meie ühiskonna elus, elavdades majandust ja mõjutades argikultuuri. Ainsana on alevite tähendust meie kultuuriloos käsitlenud etnoloog Ilmar Talve. Tuues esile nende rolli kultuurikanalina linna ja maa vahel, märkis ta sedagi, et alevitesse on suhtunud ühekülgsest ja halvustavalt. (vt Talve 2004: 510–514 ja Talve 1997: 66.)

Väikekodanlasi-käsitöölisi hakati Euroopas maha tegema juba renessansiajastul: *Kunstniku eraldatusel ja sotsiaalsel ülendatusel on kindlasti olnud sügav mõju Euroopa ühiskonnale. Kuigi kunstnikud, kes pälvivad ühiskonna kiituse, võisid pidada seda kasulikuks nagu nende kultuursed ja võimukad patroonidki, on selle üldine mõju lõppkokkuvõttes taunitav. Kui kunstnik tõstetakse loominguga igas sfääris käsitöölisest kõrgemale, luuakse vahe kõrge ja madala kunsti vahel. Pühakute*

Elulaad alevites oli maalähedane: Moisaküla majade ees olid 20. sajandi algul väikesed taradega piiratud aiad, milles elanikud kasvasid viljapuid ja aedvilja. ERM Fk 359: 326.

ja piiblitugude pildid jõudsid ka kirjaoskamatute ja harimatute vaatajateni ning ikoonid ja freskod kirikuseintel olid kättesaadavad kõigile. Renessanss tõi maalikunsti kirikust paleesse ning tegi sellega kõrge kunsti hindamise vaid haritud eliidi tunnuseks. Sama protsess toimus muusikas ning lõpuks ka teatris, poeesias ja proosakirjanduses. [...]

Kui kunst inimtegevuse muudest valdkondadest eraldada, võib ülejäänu devalveeruda mehaaniliseks ja koguni põlastusväärseks. [...] Iga hoone, mida polnud projekteerinud tuntud arhitekt, oli „kolklik“. Anonüümne rahvalaul võis olla küll võluv, tõeliseks kunstiks sai ta alles siis, kui mõni tõsine helilooja ta arranžeeris. [...]

See pärand pole üksnes jaganud kunsti „madalaks“ ja „kõrgeks“, vaid on vähendanud kunstiliste saavutuste võimalusi igapäevases elus. Kui kirikute kaunistamine, ikoonide maalimine, katedraalide ja raekodade kavandamine võeti puunikerdajate, müürseppade ja käsitöösellide käest ära ja anti kunstnike kätte, degradeerus käsitöölise roll otsustavalt. Käsitöölised võivad oma töö üle küll uhkust tunda, kuid peavad alati teadma, et nad on teisejärgulised mehed. (Osborne 2008: 176–177.)

Üks sellise ühiskondliku hoiaku tagajärgi on muu hulgas see, et alevid väikekodanlikkuse võrdkujuna on meie kultuuriuurijate seas pälvinud nii vähe tähelepanu. Teiseks on säärast möödavaatamist põhjustanud alevite vastuoluline olemus, sest nad pole õieti ei linn ega maa, ei see ega teine.

Alevite kujunemislõost

Vormiliselt on alev linnast väiksem tiheasustusega asula. Eesti praeguste seaduste järgi võib aleviks saada üle 1000 elanikuga tiheasula ning ametlikus statistikas arvatakse alevielanikud linlaste hulka. Sisuldasa on alevit võrdlemisi keeruline linnast eristada. Geograaf Edgar Kant jõudis 1930. aastail järeldusele, et alevi ja linna vahele polegi võimalik eraldusjoont tõmmata. Piir läheb hoopis külade ja alevite vahelt ning on seotud põllumajandusega tegelevate inimeste osakaaluga. Ent Eesti alevid erinesid ka selle poolest üksteisest lausa tohutult: näiteks

Küttejõu tööstusasulas tegeles 1934. aastal põllumajandusega kaduvväike hulk inimesi (0,3%), aga Kallastel oli samal ajal sellega hõivatud ligemale 2/3 elanikest, külades andis põllumajandus elatise peaaegu 86%-le rahvast (vt Kant 2007: 124–126). Kuid kultuuriliselt on päris keeruline teineteisest eristada ka alevit ja küla. Kui mõned välistunnused, nagu tihehoonestus ning peamised tegevusalad kaubandus ja käsitöö seda võimaldaksid, siis rahva elulaadi või mentaliteedi põhjal ei ole seda üldse kerge teha. Selle poolest sarnaneb alev pigem küla kui linnaga. Isegi tööstusaleveis, kus leidus maaelule iseloomulikku vähem kui traditsioonilistes kaubandus-käsitööasulais, oli seda siiski rohkem kui linnades. Käesoleva artikli seisukohalt ei ole mõtet väikelinnu, aleveid ja alevikke üksteisest eristada, sest neid kõiki saab hõlmata keskse mõistega alev ning käsitleda üheskoos.

Ehkki Eestis olid alevid olemas juba keskajal, hävisid need Liivi sõjas peaaegu täielikult. Uuesti hakkas siin aleveid tekkima 18. sajandil, kui sajandi keskpaiku kujunes välja töölisasula Räpina paberivabriku juurde ning sajandi lõpus ka Põltsamaal. 19. sajandi algul lisandusid Kärkla ja Sindi ning sajandi teisel poolel Kunda. Arvukamalt hakkas Eestis aleveid tekkima 19. sajandi teisel poolel seoses kapitalistliku turumajanduse arenguga. Palju aitas sellele kaasa tsunfikorra kaotamine 1866, mis võimaldas vabamalt käsitööga leiba teenima hakata paljudel maainimestel, kellele enam ei jätkunud tööd põllumajanduses. Osa alevikke tekkis kihelkonnakirikute ümber, kus olid soodsad tingimused käsitöö ja kaubanduse edendamiseks ning lähinaabruses polnud konkureerivaid linnu. Teised kujunesid päris uude kohta, kus varem polnud peale teeristi ja kõrtsi suurt midagi. Eriti virgutavalt mõjus alevite arengule raudteede rajamine – rongijaa-made ümber tekkis neid eriti jõudsasti. Ilmeka kirjelduse ühe alevi kujunemisest on esitanud kirjandusklassik A. Kitzberg: *Pollist paar versta, Karksi luteri kiriku ja lossivaremete lähedal, neist kõigist oru läbi lahutatud, asub Karksi järele kuuluv Nuia alev. Teda ainult hüütakse aleviks, alevi õigusi pole tal veel tänapäevani* (1925 – H. P.). *Minu lapsepõlve mälestuste järele ei olnud seal enne muud kui pikk must mudane kõrts ja selle lähedal, umbes seal, kus karskusseltsi „Livakivi“ maja (hävinud – H. P.) seisab, miski muu, vist vana taluhoone, mille räästa all väljas mitu suuremat ja vähemat kella kõlkusid, kust kimpuseotud kellanöörid alla*

Pinnasekattega tänavaid ääristasid tihedalt väikesed puumajad, kus nii elati kui peeti ka ärisid ja käsitöökodasid. Karksi-Nuia alevik 20. sajandi algul. ERM Fk 361 : 4.

rippusid. [...] Aeg-ajalt kasvas Nuia alev, sinna ehitati kivist vene kirik, preestri ja köstri eluhooned, koolimaja. Otse kõrtsi vastu ehitas kaupmees Granberg (rahvas ütles Raambärk) suured majad ja kauples laialt, temale vastu teine kaupmees Dreiblatt (rahvas ütles Preilant), see ei jõudnud Granbergiga konkureerida, müüs maja vallale vallamajaks maha, valla käest ostis maja „harjuski“, vene mees Ramanzov, kes paunaga ümber käies rikkaks oli saanud, see jälle konkureeris paari aastaga Granbergi surnuks. Aegamööda kasvas alev, sinna asus kõiksugu käsitöölisi, apteek, lihunikust ja pagaritest rääkimata. Suvel tuli sinna töötama päevapiltnik Livenström (endine kooliõpetaja, kas ei olnud tema nimi Jobso?) – üks peanaljamees, nii häid sakuskasid kui tema ei osanud keegi prepeareerida. (Kitzberg 1973: 142.)

Põhja-Eestis tekkisid pärisorjuse kaotamise järel Ambla, Hageri, Jõhvi, Keila, Koeru, Märjamaa, Narva-Jõesuu, Rapla, Vasknarva, Väike-Maarja ja mitmed tei-

sed alevid (vt näiteks Kröger 1893).¹ Lõuna-Eestis kujunesid 1860.–1880. aastail aleviteks Hauka (Antsla), Heinaste (Hainaste-Ainaži), Kilingi-Nõmme, Nuustaku (Otepää), Suure-Jaani, Võõpsu ja Väandra (vt Richter 1909).² Kuna Vene keisririigi aleveid ametlikult ei eksisteerinud, kuulusid nad talurahvavaldade koosseisu. Tegelikus elus siiski eristati väljaspool linnu tekkinud tihehoonestusega käsitöö-, kaubandus- ja tööstusasulaid ning põllumajanduslikke asustusüksusi – külasid ja mõisaid. Oma Liivimaa aadressiraamatu eessõnas seletab A. Richter ära ka erinevused selliste asulate vahel. Alev (*Flecken*) sarnanes mingil määral linnaga, sel oli enamasti omavalitsus, harilikult ka rohkem sillutet tänavaid ja muid linnaelule omaseid tunnuseid. Alevik (*Hakelwerk*) oli kuhugi mõisa lähedale, teede sõlmpunkti tekkinud asula, millel puudus omavalitsus ning kus väga napilt leidis linnale omaseid tunnuseid. Liivimaal olevat olnud tavaline, et alevik arenes aleviks ning sellest omakorda kujunes linn (Richter 1909: V–VI). Ajapikku kasvas alevite eneseteadvus ning elanikel kujunes välja oma mentaliteet ja identiteet. See kehtis aleveid nõudma endale õigust otsustada kohalike asjade üle. Omavalitsuse taotlemise peapõhjus tulenes vajadusest tagada suurem tegevusvabadus oma kiiresti arenevale majandusele.³

Pärast tsaari kukutamist võttis Venemaa Ajutine Valitsus juulis 1917 vastu aleviseaduse. Selle alusel said veel enne Eesti Vabariigi väljakuulutamist alevi õigused Nõmme, Jõhvi, Tapa, Türi ja Narva-Jõesuu. Arvukamalt loodi iseseisvaid aleveid aastail 1919–1923. Kõigepealt anti alevi õigused 1919 Jõgevale, Nuustakule (Otepää) ja Kilingi-Nõmmele, 1920 järgnesid Põltsamaa, Kunda, Antsla (Hauka),

-
- 1 Seal nimetatakse neid kas *Flecken* (alev), *Fabrikort* (vabrikuasula), *Hakelwerk* (alevik) või *Badeort* (kuurort): Ambla, Hageri, Keila, Koeru, Rapla, Väike-Maarja olid alevikud, Jõhvi, Lihula, Märjamaa alevid, Narva-Jõesuu kuurortalev, Merekülakuurort ja Vasknarva küla. Tol ajal oli Eestimaa kubermangus üldse 5 alevit: Narva-Jõesuu (kuurort), Jõhvi, Kreenholm koos Juhkentaliga, Lihula ja Märjamaa, ning 10 alevikku ja vabrikuasulat: Ambla, Hageri, Keila, Kärdla, Väike-Maarja, Koeru, Mereküla, Port-Kunda, Rapla, lisaks veel suur Vasknarva küla (Kröger 1893: 5).
 - 2 Lõuna-Eestis olid tollal aleveid 5: Mustvee, Nuustako, Põltsamaa ja Tõrva ning Hainaste (Ainaži), oli lisaks veel ka *Hafenort* (sadamakoht). Alevikke oli 16: Hauka, Kallaste (260 maja, 1600 elanikku), Kärü, Laiuse, Mehikoorma, Mõisaküla, Mustla, Kilingi-Nõmme, Nuija, Rõika-Meleski, Suure-Jaani, Soe (Hummuli), Tori, Voltveti e Allikukivi, Võõpsu ja Väandra. Abja-Paluoja oli lihtsalt *Ansiedlung* (asundus) ning Lohusuu (1000 elanikku) kaluriküla (Richter 1909).
 - 3 Põltsamaal oli juba aastal 1899 olemas alevivalitsus, keda juhtis alevivanem apteeker L. Naritz. Selle olid lihthälteenamusega valinud majaomanikud, kaupmehed ja käsitöölised ning kinnitanud kubermanguvalitsus.

Võõpsu, Kärkla ja Mõisaküla, 1921 said aleviks Sindi, Tõrva, Kallaste ja Mustvee. Seejärel, 1923 Suure-Jaani ja Elva, 1924 Keila ning lõpuks – 1927 – Mustla. Mainigem, et arutlusel oli ka Ambla, Laura (praegu Venemaa võimu all), Lihula ja Abja-Paluoja muutmine aleviks.

Infrastruktuur oli paremini arenenud neis alevites, mille elu suunas üks või teine suurettevõtte või mille majandus sõltus suvitajaist (Kunda, Kärkla, Sindi, Narva-Jõesuu, Elva, Võsu). Seal ehitati ka rohkem kui teistes alevites hooneid arhitektide projektide järgi. Tugeva tõuke alevite arengule andis 1922. aastal vastu võetud riiklike ehituslaenu seadus. Tänu sellele ehitati ainuüksi Tõrvas kuue aastaga (1922–1927) üle 100 uue elamu (Valgamaa 1932: 472) ning nõnda oli see ka mitmel pool mujal.

1934 oli Eestis 26 alevit, millest kaks (Mõisaküla ja Mustvee) võinuks elanike arvult (üle 2000) kuuluda linnade sekka, samas jälle olid kaks pisilinna Tõrva (1736 elanikku) ja Paldiski (647) elanike arvult alevimõõtu. Lisame, et vana keskus Lihula (elanikke 759) oli ilma alevi õigusteta, samas elas iseseisva, Võõpsu alevis ainult 448 inimest.

Mitmed tänapäeval olulisteks keskusteks kasvanud alevid ja väikelinnad olid sellal väga pisikesed või päris kääbused: Keila (887 elanikku, praegu 9897), Põlva (427/6510), Rapla (koos raudteeasulaga, 1004/5618), Loksa (537/3455), Kehra (239/3173), Räpina (607/2884), Tamsalu (527/2629). Eriti on aga kasvanud Saue, kus toona elas ainult 49, nüüd aga 5067 inimest (Kant 2007: 125–130).

Samal ajal leidub ka vastupidiseid näiteid, kus kunagised õitsvad alevid on minetanud oma tähtsuse ja kuivanud kokku. Pärast raudtee sulgemist (1996) on Mõisaküla elanike arv võrreldes tippajaga vähenenud umbes 2,5 korda: 2009. aasta algul elas siin 967 inimest, 1929 aga 2455 elanikku ning isegi 1908 ehk 101 aastat tagasi oli seal rohkem rahvast kui praegu – 1200. Mustvees elas 1897. aastal 3215 inimest, praegu aga kaks korda vähem – 1610 (2008). Kallastel elas 1908. aastal 1600 inimest, praegu 1116 (2007), Võõpsu elanike arv ulatus 20. sajandi alguses tõenäoliselt 600–700-ni, kuid 1934. aastaks oli see vähenenud 451-ni ning 2005. aastaks veel peaaegu poole väiksemaks – 253-ni. Võõpsu

oli üks tüüpilisemaid tsaariaegseid Eesti alevaid. See tekkis 19. sajandi keskel Pihkva kubermangu piirile Rápina mõisa omaniku von Siversi asutet Savi kõrtsi lähedusse, kus asus ka Võõpsu kõrvalmõis. Von Sivers hakkas 1857 mõisamaast krunte müüma, millega panigi aluse alevi kujunemisele. Võõpsu kujunes päris kiiresti oluliseks kaubandus- ja sadamaaleviks: 20. sajandi alguses oli siin juba 108 elumaja, neist 8 kivist, siin peeti 2 korda (1920.–30. aastail juba 5 korda) aastas suurt laata, peatänavail oli munakivisillutus, 1926 oli siin 16 poodi, sealhulgas isegi eraldi raamatupood, 2 teemaja ja restoran, kool ning sadamakoht. Siin peatusid Tartu–Pihkva liini laevad, hiljem eraldi liin Tartu–Võõpsu. Võõpsust kui kauba- ja sadamakohast kavatseti tsaariajal kujundada linn, mille kohta oli vastav plaan kubermanguvalitsuses kinnitet. Hiljem, Vene turu ärakukkumisega, hakkas Võõpsu tähtsus tasapisi vähenema ja esile tõusis lähedal asuv Rápina.

1938. aasta linnaseadusega kaotati alevid iseseisvate haldusüksustena. Kõik alevid, välja arvatud Rápina vallaga liidetud Võõpsu⁴, nimetati linnadeks.⁵ Erand tehti Narva-Jõesuule, mis säilitas oma senise staatuse. Kõik tollal linnadeks muudetud alevid on säilitanud linnaõigused tänapäevani, välja arvatud Mustla (oli omal ajal väidetavalt Nõukogude impeeriumi väikseim linn), mis 1979 muudeti alevikuks.⁶

Järgmine suurem „alevitegemine“ toimus kohe pärast II maailmasõda – 1945 muudeti Harjumaal aleviks Järvakandi, Kehra, Kohila ja Rapla, Järvamaal Ambla ja Järva-Jaani, Läänemaal Lihula ja Märjamaa, Pärnumaal Pärnu-Jaagupi ja Vändra, Viljandimaal Nuia ja Võhma, Virumaal Kohtla, Küttejõu ja Narva-Jõesuu. Mõni aasta hiljem, 1948 said alevi õigused Ahtme ja Sompä põlevkivirajoonis ning Loksa põhjarannikul Harjumaal. 1949 asutati Sillamäe alev, mis allus Narva linnale, ning kaks alevit Pärnumaal – Tootsi ja Lavassaare. 1950 tehti aleviks kaks kaevandusasulat – Kukruse ja Viivikonna –, 1951 sai aleviks Maardu, 1954

4 Muide, vahetult enne Vene okupatsiooni, juunis 1939 taastati Võõpsu staatuse iseseisva alevina, mida põhjendati asula ülesehitamise vajadusega pärast suurpõlengut sama aasta mais (vt Maa Hääl, 14.06.1939).

5 Otepää oli saanud linnaks juba 1936.

6 1920. aastail paistis Mustla silma sellega, et siin tegutses kaks pank – Tarvastu Ühispank (asut. 1922) ja Tarvastu Põllumeeste Ühispank (asut. 1927). Mõlema loomisel oli aktiivselt tegev esimene alevipea, kingsepp Mart Rotberg, kelle 1920. aastail ehitet torniga maja on kujunenud Mustla sümboliks; seda teab igaüks, kes on siin käinud. 1936 kuulus maja Tarvastu Ühispankale (väärtus 12 000 kr), allkorrusel oli pangakontor, üleval asusid külalistoad. Hiljem on majas tegutsenud poed ja õllesaal, praegu asub seal Tünni kõrts.

Püssi ja Tamsalu. 1950. aastail muudeti mõned põlevkivirajooni alevid linnadeks (Ahtme, Sillamäe), mõni ühendati Kohtla-Järvega (Kohtla ja Kukruse) või Kiviõliga (Küttejõu), 1960 ühendati Kohtla-Järvega halduslikult ka Jõhvi ja Ahtme linn ning Sompaa alev. 1961. aasta määruse järgi pidi alevis olema vähemalt 2000 elanikku, kellest 2/3 pidid olema töölised ja teenistujad.

1963 nimetati Väike-Maarja alev ümber alevikuks, 1971 nimetati aleviks Võsu.⁷ 1979 tehti Ambla alevist alevik, 1987 juhtus sama asi Järva-Jaani ja Nuiaga (viimane sai ka uue nime – Karksi-Nuia).

1993. aastal vastu võetud kohaliku omavalitsuse korraldamise seadus kaotas alevid eraldi haldusüksustena. 23 alevist nimetati 12 linnadeks (Abja-Paluoja, Karksi-Nuia, Kehra, Lihula, Loksa, Narva-Jõesuu, Põlva, Püssi, Rapla, Räpina, Saue, Võhma) ning 11 muudeti valdadeks, õigusega nimetada ennast aleviks (Aegviidu, Järvakandi, Kohila, Kohtla-Nõmme, Lavassaare, Märjamaa, Pärnu-Jaagupi, Tamsalu (alates 1996 linn), Tootsi, Võsu, Väandra), lisaks sai 2008 vallasisese alevi õigused Kiili.

Alevite sotsiaalsest, majanduslikust ja kultuurilisest taustast

Ea Janseni tabava ütluse järgi lõppes 19. sajandiga Eestis põline „puuajastu“ ning algas uus – „rauaajastu“, mis tähendas Eesti jõudmist industriaalajastusse, kus valitseb raud. Isikliku vabaduse saanud maarahvas muutus väga liikuvaks ning eesti keskkihid kasvasid kiiresti. Maalt linna kolivate inimeste hulk kasvas 19. sajandi teisel poolel jõudsalt, kusjuures osa neist jäi pidama kusaigile maa ja linna vahepeale – alevitesse ja alevikesse. Peamised paigad, kus alevid ja alevikud kujunema hakkasid, asusid kihelkonnakirikute ja raudteejaamade ümbruses. Sinna

7 Suvituskohaks kujunes Võsu 1880.–90. aastail, pärast Peterburi–Paldiski raudtee valmimist 1870. Suvitajaid tuli siia eelkõige Peterburist ja ja Moskvast, peaaegu kõik olid haritlased. Kui Võsu jagati ehituskruntideks, kasvas oluliselt majade ja elanike arv. Suvilaid ei ehitatud siin ainult kohalikud, vaid ka suvitajad ise. 1930 elas Võsul 550 alalist elanikku, siin oli 160 elumaja, neist 60 suvilad. 1914. aastal oli siin 500 suvitajat, 1930. aastate algul üle 600. 1893 loodi siin postkontor, 1907 asutati Võsu Tarbijate Ühisus. Siin töötas mitu pagarit, oli avatud kohvik, 1910 loodi oma pank, 1912 asutati vabatahtlik Tuletõrje Selts. Siin oli ka tiseritöökoda, töötas piltnik, kellassepp, mitu rätsepat, kingseppa, puutöömeistrit, pottseppa ja müürseppa (vt lähemalt Virumaa 1931: 55–56 ja Heljas 2009: 154–155).

Abja-Paluoja poeomanik Hans Rist oma pere keskel 1930. aastail. Erakogu.

hakkasid koonduma inimesed, kes hankisid endale elatist käsitöö, kauplemise või palgatööga mõnes kohalikus ettevõttes. Vähemal hulgal aleviinimesi leidis endale tööd raudteel või telegraafis. Alevites kujunes välja ka majaomanike kiht, kes üürisid kortereid vaesemaile inimestele. Lisaks elas alevites kooliõpetajaid, vallaametnikke ning kirikuteenijaid.

Alevitele jättis tugeva jälje baltisaksa kultuur. Tollast baltisaksa kodukultuuri iseloomustas suur biidermeieri-lembus. See oli rõhutatult apoliitiline, mugav kodu- ja perekeskne elustiil, mis määras peale kodusisustuse ka seltskondliku suhtlemise stiili ja laadi. Biidermeieri stiil kujunes välja Kesk-Euroopas 1820. aastail, püsides moes sajandi keskpaigani. Baltisakslaste seas

püsis biidermeier elujõus kuni 1880. aastaini, ent alles kujunevat eesti väikekodanlikku elulaadi mõjutas see veelgi kauem (Talve 2004: 513). Baltisaksa kultuuri mõjul kujunes tollal välja erikiht eestlasi, kes kõigest väest ihkasid olla teistest paremad. See tähendas olla nagu sakslased ning saada sakslaseks. Nõnda tekkis kadakasakslus koos kõige sellest tulenevaga. Alevirahva seas väljendus see pürgimus väga tugevalt. Selles seltskonnas elas kadakasaksa vaim edasi ka veel kaua pärast seda, kui sakslaseks saamise tuhin oli üle läinud. Samas ei ole Eestis

kunagi olnud teineteisest väga teravalt eristuvat maa- ja linnakultuuri. Vastandumist ja suuri erinevusi linna- ja maarahva kultuuri vahel on aidanud paljuski pehmedada just alevid.

20. sajandi alguseks olid Eesti alevid oma arengus jõudnud üpris keeruka struktuuri ja mitmekesise sisuni. Mitmes alevis (Kilingi-Nõmme, Otepää, Suure-Jaani) tegutsesid raamatupoed, Kilingi-Nõmme raamatukaupmees lisaks müümisele ka köitis raamatuid, Otepääl tegutses orelitöökoda ning Suure-Jaanis pakkus oma teeneid isegi klaverihäälestaja. Veelgi suurema üllatusena leiame aastal 1899 Kallastelt juukselokkija ehk tänapäeva keeles juuksuri. See on eriti kummaline, võttes arvesse, et Kallaste elanikest moodustasid enamuse alalhoidlikud, askeetliku meelelaadiga vanausulised venelased.

Uue, kapitalistliku ajastu vaimu levimisest andis selgelt märku kellasseppade kasvav hulk – 19.–20. sajandi vahetusel leidis neid juba peaaegu kõigis alevites. Alles mõne aasta eest, 1893–1894, ei olnud peale Lihula üheski Põhja-Eesti alevis veel mitte ühtegi n-ö ametlikku kellasseppa. Ent juba õige varsti (1899) oli 400 elanikuga Amblas ametis 2 uurmaakrit ning isegi Raplas, kus elas ainult 130 inimest, jätkus kellasseppale tööd. Oma kellassepp tegutses ka Väändras (300 elanikku) ja natuke suuremas Keilas (400), aga Suure-Jaanis (1000) oli ametis kaks kellasseppa. Lõuna-Eestis, jõuka Mulgimaa südames tegutses nii pisikeses Karksi-Nuias (200 elanikku) kui ka suuremas Abja-Paluojaal (600) kaks kellasseppa. Samas puudusid kellasseppad nii rahvarohkeis Mustvees (üle 3000 elaniku) ja Kallastel (1600 elanikku) kui ka teistes Ida-Eesti alevikes Võõpsus (üle 600 elaniku) ja Mehikoormas (ca 500 inimest). Võimalik, et see annab tunnistust sealsete alevite ja ümbruskonna rahva vanapärasemast elu- ja meelelaadist, milles polnud veel kohta kapitalistlikule kellakultusele. Väikekeskustes pärines suur osa ostjaist ja tarbijaist väljastpoolt, ümberkaudseist küladest ja taludest.

Uue ajastu vaimuga kaasaskäimist kinnitab ka üha suurenev fotograafide hulk, kellel olid sageli väga korralikult välja ehitet ateljeed. Esimesed teadaolevad päevapildikojad meie alevites asutati 1890. aastate algul: 1892 olevat Preisi alam A. Kurt hankinud kubernerilt loa avada fotoateljee Jõhvis, 1893 asutas Nuias oma fotoäri Pornuse valla mees Hans Liigant (Teder 1972: 46). Üllatav pole,

Mõisaküla ühe esinduslikuma ja kõrgema elu-ärimaja katusekorrusel asus R. E. Jakobsoni päevapilditöökoja ateljee. Hoone põles maha 1914. Mõisaküla Muuseumi fotokogu.

et populaarseks kuurordiks saanud Narva-Jõesuus tegutses 19. sajandi lõpus kaks fotoateljeed – vennad Christinid ja Litzmann. Jõhvis asutas 1899 oma ateljee endine kellassepp Danilevski, Tõrvas avas 1900 päevapildikoja Ado Sumberg ning Mustvees sai selleks loa talumees Anton Pump (Teder 1972: 48). Mitu uut päevapiltnikku hakkas alevites tegutsema ka 1902. aastal: Keilas Hans Tasso, Kärddlas Johannes Miikmann ja Otepääl J. Räisa (Teder 1972: 128). Kilingi-Nõmmel, kus esimene fotograaf Villem Lilienblatt oli alustanud tegevust juba 1898, ning väikeses ja vaikeses Mustlas tegutses mõlemas 1908. aastal 2 fotoateljeed, oma fotograaf oli ka Jõgeval (Teder 1972: 48). Mõisakülas oli päevapiltnik R. E. Jakobsonil enne I maailmasõda alevi keskel ühes esinduslikumas majas uhke *penthouse*-ateljee. Sel ajal tegutses Põhja-Eesti alevs Eestimaa aadressiraaamatu järgi päris mitu fotograafi: Amblas alustas 1913 tegevust üks tänapäeval tuntumaid kohalikke piltnikke Jakob Bokmann/Bockmann, kelle 10 000 pilti sisaldav kogu asub ERMis. Naabruses Tapal oli ametis H. Pudel ning kaks fotograafi töötas nii Keilas (J. Minn

ja G. Tasso), Märjamaal (Hendrikson ja Tukmann) kui ka Raplas (M. Karus ja Ph. Schütz), ent Türi tegutses samal ajal kogunisti neli fotograafi: G. Essenson, G. Sauberg, A. Tõnisson ja A. Treufeld. Tänu arvukate fotograafide tegevusele hakkas tekkima täiesti uus, visuaalsel kujutisel põhinev mäluksuur.

Tähtsusetikas on tõsiasi, et 1860 asutati pisikeses, ent vanas 441 elanikuga Lihula alevis kodanikeühendus Club. Teine alevikodanike klubi (asutatud 1865) tegutses 1100 elanikuga Põltsamaa alevis, 19. sajandi lõpus oli sel 70 liiget. Muude arvukate kultuuri- ja majandusseltside tegutsemise kõrval viitab maailmapildi ja elulaadi muutumisele ka spordiharrastuse järkjärguline levik alevirahvas. Seda kinnitab kõigepealt spordiseltside tekkimine, nagu näiteks Põltsamaa jalgrattasõitjate selts (1898), või ka see, et Raplas asuval Alu kõrtsil oli korralik, köetatav keeglisaal.

Linnaliku elulaadi järkjärgulisest omaksvõtust alevites 20. sajandi alguses annab tunnistust ka avalike saunade asutamine Otepääl ja Suure-Jaanis, kusjuures Tõrvas tegutses 1899 isegi kaks sauna.

Hea ettekujutuse alevitest esimese Eesti Vabariigi algupoolel annavad üldandmed Tõrva kohta, kus muuseas põllumajanduse osakaal oli Eesti alevite ja väikelinnade seas üks suuremaid – sellega tegeles tervelt 33,2% elanikest (Kant 2007: 126). Enamik tõrvalasi elatus käsitööst ja põllutööst. Viimane tähendas, et suviti käisid paljud tõrvalased tööl ümbruskonna taludes ning ülejäänud aasta ajasid nad kuidagi läbi suvel teenitud raha ja toiduainetega (Valgamaa 1932: 469). Samamoodi teenis endale elatist ka suur osa paljude teiste mittetööstusalevite elanikke.

- 1932. aastal elas Tõrvas 2482 inimest.
- 365 elumajast (1930. a) oli puust 359 (98,4%) ja kivist 6 (1,6%), neist ühekordseid 357 (97,8%), kahekordseid 6 (1,6%) ja kolmekordseid ainult 2 (üks neist kuulus Tõrva Ühisgümnaasiumi kahekordne tellismaja ning 1927. aastal ehitet, samuti kahekordne 700 istekohaga tuletõrjeseltsi puumaja).
- 41 tänava kogupikkus oli 17,4 km, neist olid sillutat ainult peamised Valga, Tartu, Viljandi ja Veski tänavad 4 km pikkuselt. Korrastet ja liivatet kõnniteed

Majanduselu edendamiseks asutati alevs arvukalt mitmesuguseid ühendusi ja ühinguid, nagu Tõrvas, kus laenu-hoiuühisus ja majandusühisus asusid lausa naabermajades.

EAA 2111.1.15460.

- olid samuti ainult eelnimetet neljal peatänaval, teistel puudusid üldse. Tänavavalgustuslampe oli 37.
- Vesivarustust ja kanalisatsiooni asulas ei olnud, peaaegu kõik käimlad olid külmad.
 - Alevs tegutses 8 tööstusettevõtet, suuremad olid A. Tultsi jahu- ja saeveski (10–12 töolist) ja A. Lamba saeveski (3–5 töolist), väiksemad (1–3 töolist) V. Särje tsemenditööstus, H. Tautsi limonaaditehas, A. Sõle limonaaditööstus, K. Urbaniku vorstitööstus ja T. Muru pagaritööstus. Aleviettevõttena töötas elektrijaam.
 - Krediidiasutustest tegutsesid Tõrva Ühispank ja Helme Laenu-hoiuühing.
 - Kaubandusettevõtteid oli 1930. aasta andmeil kokku 69, neist 3 olid I järgu kauplused, II järgu 22, III järgu 41 ja IV järgu omi 3.
 - Laatu toimus aastas 8 ning turg töötas 2 päeval nädalas.
 - Alevs tegutses 1 võõrastemaja, 1 avalik saun, enne I maailmasõda oli

Alevite tänavad olid valdavalt sillutamata, munakivisillutist leidus ainult peatänavail, kuid sõiduteed olid peaaegu alati märgistet võrdlemisi suurte äärekividega, mis tihti olid lubjatud valgeks. Selline märgistus säilis kuni II maailmasõjani. Vändra 1920. aastail. ERM Fk 537: 10.

siin töötanud haigla, kuid 1920. aastail oli ainult apteek, 3 arsti, neist üks hambaarst, 2 ämmaemandat, 1 loomaarst ja loomakliinik.

- 1932 oli alevis 2 vanadekodu.
- Tegutses postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga.
- Ilmus 1 ajaleht (nädalaleht Helme-Tõrva Elu).
- Sõiduautosid oli 5, veoautosid 4, omnibusse 3, mootorrattaid 2, jalgrattaid 111, sõudepaate 10 ja hobuseid 80.
- Siin oli 3 kooli: ühisgümnaasium, linna algkool (uus tellisvoodriga puust avar koolimaja valmis 1928) ja Patküla valla algkool.
- Helme-Tõrva Haridusseltsil oli avalik raamatukogu, kokku tegutses 10 seltsi, nende seas olid peale haridusseltsi tähtsamad Tõrva Vabatahtlike Tuletõrjajate Selts, Tõrva Majaomanikkude Vastastikkuse Kinnituse Selts ja Tõrva Eesti Käsitöölise Abiandmise Selts (Valgamaa 1932: 459–473).⁸

⁸ Lisaks eeltoodule tegutses Eesti aja lõpus (1938) siin 3 vandeadvokaati: J. Erik, L. Kahro (Turu 6), E. Märtsen (Valga 20), 1 vandeadvokaadi abi: K. Tuuls (Veski 9), 1 notar: Karl-Heinrich Perandi (Valga 10), ning 3 hambaarsti: Elsbeth Märtsen (Valga 13), Erna Märtsen (Valga 13) ja M. Sorkin (Tartu 19).

Võrdluseks vaatame, mida kujutas endast hoopis teistsuguse taustaga Sindi tööstusalev.

- Elanikke 1859 (1928).
- Elamuid 97 (1929), neist ühekordseid 87 (89,7%), kahekordseid 9 (9,3%) ja 1 kolmekordne. 87 maja (89,7%) oli puust, 7 (7,2%) kivist ja 3 segaehitist (3,2%).
- Kortereid oli kokku 507, neist ühetoalisi 87,6%, kahetoalisi 9,8%, kolmetoalisi 0,8%, neljatoalisi 1,2%, viie- ja enamatoalisi 0,6%.
- 24 tänava kogupikkus oli 11,9 km, tänavaid valgustas 20 elektrilaternat. Sillutat (munakivi) oli ainult Pärnu maantee, millel olid sõidutee kõrval ka kitsad kõnniteed, neid oli veel mõnel üksikul tänaval.
- Hoonestuse keskme moodustasid kalevivabriku suurejoonelised kivist tootmishooned, juhtkonna elamud, haigla, saun, pesuköök ning 33 eri aegadel ehitet ja eri suurusega puust tööliselamut alevi edelaosas ning 11 suurt tööliskasarmut alevi teises otsas. Alevi kauneimaks hooneks peeti kolmekordset telliskivist ehitet algkoolihoonet selle keskel. Majas töötas ka alevi lasteaed ning leidis peavarju luteri kirik.
- Kalevivabrikus töötas 1000 inimest, seega elatus valdav osa Sindi elanikke vabrikutööst. Vabrikul oli oma elektrijaam, mis varustas energiaga ka alevit, saeveski ning veemaja. Vabriku raudteega veeti Lavassaare rabast kütteks turvast.
- Muudest ettevõttest töötas alevis 2 tapamaja, 2 vorstitööstust ja 1 piimatööstus.
- Alevis oli 7 kauplust, neist kuulus 1 tarbijate ühingule, siis oli veel 2 pudupoodi, 2 lihapoodi, 1 rohpood ja 1 viinapood.
- Nädalas oli 2 turupäeva.
- Töötas üks 6-klassiline algkool.
- Avalikku raamatukogu pidas Sõpruse selts.
- Seltse tegutses üldse kokku 6.
- Haiglaid oli 2 – alevi haigla ja nakkushaigla.
- Töötas üks 3. järgu postkontor telefoni ja telegraafiga.

- Sõiduautosid oli 3, veoautosid 1, mootorrattaid 3 ja jalgrattaid 100. Veel oli 6 sõudepaati ja 3 süsta. Hobuseid peeti 17 ja lehmi 5 (Pärnumaa 1930: 654–665).

Avarama pildi saamiseks alevitest 20. sajandi alguskümnendeil heidame põgusa pilgu ka Kagu-Eestis asuvale Antslale. Seda iseloomustati tollal kui peaasjalikult ärialevit, kuhu oli koondunud kohalik väiketööstus ja kaubandus. Talu järgi, mille maal ta asus, algul Hauka nime kandev alev hakkas tekkima 1887 raudteejaama juurde ehitet Siksälä kõrtsi ümber. Areng hoogustus siis, kui siin kevadeti ja sügiseti hakati korraldama Hauka laatu. Alevisse hakati ehitama lina- ja viljakauplusi ning talurahvapoodi. 1920 sai Antsla alevi õigused, määrati asula uued piirid, mida oli laiendat Vana-Antsla mõisamaade arvel. Tänu sellele muutus lihtsamaks kruntide saamine ning alevi areng hoogustus tublisti (Võrumaa 1926: 429–430).

- Elanikke (1926) – 1295.
- Elumaju 175, neist kahekordseid 15 (8,6%). Kivimaju oli nende hulgas 7 (4%), ülejäänud 168 (96%) olid puust. Iga maja juures oli käimla, mõnes isegi sees.
- Hoonestuse silmapaistvaim osa oli koondunud peatänavate sõlmpunkti – siin oli 7 punasest tellisest ehitist, kahekordsed olid nende seas endine kõrts, nüüd postijaam ja kauplus, lisaks uhke kaarakende ja torniga punavalge pritsimaja (u 1905) ja veel mõned. Kaheksas tollane suurem tellisehitist, villavabrik paiknes alevi servas.⁹
- Sillutat oli ainult 12% tänavaist – munakivikate oli Vaksali ja Veski tänaval ning 350 m pikkuselt ka Jaani tänaval kuni raudteeni. Tänavaid valgustas 10 petrolilampi. Alevi ääres osas olid sõiduteed kuni 18 m laiad, keskuses 9–13 m. 1926. aastal loobuti villavabrikust saadud elektrivalgustusest, kuna seda tarbiti liiga vähe. Korralikke kõnniteid oli ainult peatänavate ääres alevi keskel – need olid sõiduteest kõrgemad ja kruusetat, mõne maja ees ka telliskivisillutisega.
- Tööstusettevõtteid: 2 lauavabrikut, villakraasimis- ja ketramisvabrik,

⁹ Suurem osa Antsla ärikeskuse hoonestusest hävis II maailmasõjas.

1920.–30. aastail lähenes meie arvukate alevite elustiil üha enam linlikule, tõmmates endaga kaasa ümberkaudset maarahvast. Kilingi-Nõmme juuksuritöökoda aastal 1929. Kilingi-Nõmme linnavalitsuse arhiiv.

värvimiskoda, limonaaditehas, voodivabrik, nahatööstus ja piimatööstus.

- Postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga ning hobupostijaam 4 hobusega.
- Apteek, 1 arst, 1 hambaarst ja 2 ämmaemandat. Loomaarst elas 4 km kaugusel, Vana-Antslas.¹⁰
- 1925 oli alevis 27 poodi, sealhulgas 7 vürtspoodi, 5 talurahvakauplust, 4 lina- ja viljakauplust, 3 pagariäri, 2 lihapoodi, 2 rohupoodi, 2 kardsepakoda, 1 raamatupood ja 1 viinapood, 3 restorani, 1 kohvik möbleerit tubadega ja ölleladu.
- Turgu peeti 2 korda nädalas, laatu peeti tervelt 10 korda aastas.
- Seltse ja ühinguid oli kokku 12, vanimad – 1900 loodud põllumeeste selts,

¹⁰ Eesti aja lõpus (1938) tegutses Antslas 2 hambaarsti: R. Sorgenfrei (Põllu 3) ja K. Sparvart (Jaama 10).

tarvitajate ühing (1903), tuletõrjeselts (1904), seejärel laenu- ja hoiuühing ning haridusselts (1911).

- Töötas 2 avalikku raamatukogu – haridusseltsil ja karskusseltsil.
- Üks 6-klassiline algkool 185 õpilasega (195), mis 1924 asus uude, avarasse kahekordsesse puumajja (Võrumaa 1926: 419–430).

Oma mitmekesise majandus- ja äritegevuse ning kultuurieluga trumpas paljusid teisi alevaid üle suhteliselt väheldane Kilingi-Nõmme.

- 1928. aastal elas siin 1405 inimest.
- Alevi 312 elamu hulgas oli puumaju tervelt 307 (98,4%), kivist ainult 5 (1,6%) ning 1 savist. Valdav osa neist – 300 (96,1%) – olid ühekordsed ning ainult 12 (3,9%) kahekordsed.
- Tänavaid 34, üldpikkusega kokku 17,3 km, neist 4 km pikkune Pärnu tänav oli kogu ulatuses kivisillutisega, ka on ainsana selle ääres kividega märgit kõnnitee. Tänavavalgustuslampe oli 22.
- Elektrienergiat tootis Saarde Põllumajanduse osauhingu elektriijaam, valgustades ka enamikku elamuid.
- Tegutses 22 tööstusettevõtet, sh 2 lauavabrikut, 2 värvimiskoda, 4 parkimiskoda ja 4 mehaanikakoda, 2 köie- ja nõõritööstust ning 2 limonadiitööstust, 1 elektriijaam, villaketrus, kommiabrik, jahuveski, trükikoda, tsementtarvete tööstus ning tärpentini- ja värvitööstus.
- Alevis oli 56 poodi, sealhulgas 26 talurahva- ja segakauplust, 10 turupoodi, 4 linakauplust, 4 lihapoodi, 3 pagarit, 3 raamatukauplust jmt.
- Käsitööstuste seas oli 23 õmblejat, 19 kudujat, 17 kingseppa, 15 rätsepat, 13 tislerit, 5 seppa, 2 päevapiltnikku jne.
- Siin oli 1 apteek, 2 rohukauplust ja 2 avalikku sauna ning hulk mitme maja peale ühiselt ehitet saunu.
- Alevis tegutses 3 arsti: Saarde jaoskonna tervishoiuarst, eraarst ja hambaarst.
- Alevil oli oma 20-kohaline vanadekodu.

Seltsi- ja kultuurielu edendamisele aitas tohutult kaasa korrallike rahvamajade ehitamine. Võhma rahvamaja ehitati 1934, hävis tulekahjus 1995. EArM Fk 1220.

- Töötas üks III klassi postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga, alevis oli 46 abonenti.
- Autosid oli 13, sealhulgas 7 sõidu- ja veoautot, 5 mootorratast ja 153 jalgratast.
- Aastas peeti 6 korda laata ning nädalas 2 korda töötas turg.
- Tegutses tervelt 14 seltsi ja ühingut, sealhulgas Haridus- ja Noorsoakasvatusselts, Teatri- ja Helikunstiselts, Tuletõrjeühing, Saarde Põllumeeste Selts, Saarde Majandusühing, Saarde Kindlustusselts, Saarde Laenu-hoiuühing, Kaupmeeste Selts, Saarde Kütiselts jmt.
- Haridusseltsil oli 1000 köitega avalik raamatukogu.
- Töötas kaks algkooli: alevi 4-klassiline algkool uues, 1923 ehitet majas ning endises Saarde kihelkonnakooli hoones asuv, Maavalitsuse hooldamisel olev 6-klassiline algkool (Pärnumaa 1930: 634–642).¹¹

¹¹ Vaatamata toimekale ärielule ei tegutsenud Kilingi-Nõmmel teadaolevalt ühtki advokaati ega notarit. Ilmselt võib seda seletada töigaga, et lähinaabruses Mõisakülas tegutses aastal 1938 koguni 5 vandeadvokaati ja 2 advokaadi abi ning 1 notar.

Nagu näeme ülaltoodust, oli igal alevil oma eripära ja oma nägu, ent oli ka palju sarnasusi ja ühist. Esiteks iseloomustas kõiki alevaid see, et nende hoonestus koosnes peaaegu tervenisti madalaist ühekordseist puumajadest.¹² Teiseks sarnasid alevid üksteisega vilka kaubanduselu ja käsitöönduse poolest. Kolmanda ühisjoonena võiks nimetada päris elavat ja mitmekesist seltsitegevust ning kultuurielu, ehkki kaasaegsed viimast mõnikord teravalt kritiseerisid.

Põgus pilk alevirahva argielule 20. sajandi alguspoolel

Alevirahva argielust on asjatundlikult kirjutanud üks teenekamaid Eesti etnolooge-kultuuriajaloolasi Ilmar Talve. Oma autobiograafias kirjeldab ta lapsepõlve-Tapat ja tapalaste igapäevaelu.

Kui seda mu lapsepõlve- ja noorusaastate kodulinna ühiskonda lühidalt peaks iseloomustama, siis on muidugi käepärast nimetus „väikekodanlik“. Ma ei tea, mis põhjusel ja millal see nimetus on halvustava kõrvalmaigu saanud, kuid arvan, et selle juured ulatuvad tagasi, marksismi, vasakpoolsusse üldse ja meil Vene pärandina ka Vene revolutsioonilisse liikumisse. Väikekodanlikkust on igati maha tehtud, ka eesti intelligentsi kõnepruugis, sest väikekodanlane oli selles arusaamises harimatu, kitsarinnaline, rahaahne ja teab mis veel, ja midagi positiivset pole temas tahetud näha. Kui aga Eesti ühiskonna arengut ja jagunemist jälgida, siis näeme, et kõigi meie kirikukülade, raudteeasulate, alevite, väikelinnade elanikkond ja ka suurem osa teiste linnade elanikkonnast koosnes just väikekodanlastest. On suureks puuduseks, et meil selle kohta pole objektiivseid ajaloolis-sotsioloogilisi ja demograafilisi uurimusi. (Talve 1997: 66.)

Alevirahvast, kelle vahendusel levisid paljud argikultuuri uuendused sisustuse, rõivastuse, toidu, kommete jmt alal väga kiiresti linnast maale, sai tõhus ühenduslüli linlaste ja maarahva vahel.

Alevis sündinud ja kasvanud I. Talvel oli lihtsam mõista aleviinimete mõtteviisi ja arusaamu: *Missugune oli mu kodulinna „väikeste inimeste“, „väikekodanlaste“*

12 Pole siis ime, et iga vähegi kõrgem maja pälvis kohe pilvelõhkuja nime, nagu näiteks Saarde Pöllumeeste Seltsi kõrge viilkatusega kivimaja Kilingi-Nõmmel.

lähtekoht, nende eetos ja ideoloogia, on küsimus, mis mind teaduslikust seisukohast on kaua huvitanud. Laiemas haardes puudutab see kõiki Eesti asulaid ja on seega oluline probleem Eesti rahva sotsiaalses kujunemises. Minu teadmiste põhjal olid mu kodulinna „väikesed inimesed“ valdavas osas maalt ja küladest pärinev rahvas, talupoegade nooremad pojad ja tütreid, käsitöölised, vabadike, popside ja mõisamoonakate lapsed, kes koju jääda ei võinud ja kes välja „suurde maailma“ olid sunnitud minema, et tööd ja teenistust leida. Nende kõikide haridustee oli jäänud napiks, sest haridus oli ikka olnud tsaariaegne küla- või vallakool, seegi venekeelne ja tihti pooleli jäänud.

Nende kõikide sihiks oli tööd leida, kui võimalik, amet õppida ja edasi püüda, et paremini toime tulla. Lähtekohad olid aga küllaltki madalal ja edasipääsemine raske ning vaevaline. Ja sellest siis tuleneski, et kui kord oma perekonnani oli jõutud, siis sai esimeseks sihiks ikka lapsi koolitada, et nendele elu jaoks paremad võimalused anda. Kõige selle tõttu oli see rahvas üldiselt väga töökas, edasipüüdlik, kokkuhoidlik ja vähesega toime tulev ühiskonnarühm, kelle püüdluseks oli küll „parem elu“, mis aga enamasti alles nende laste elus saavutatav võis olla. (Talve 1997: 66–67.)

Kuna valdav osa elanikke oli alevitesse tulnud ümberkaudseist küladest, siis loomulikult pärinesid ka nende elukogemused ja kultuuripagas sealtamast. Kõige selle tõttu säilis alevielanike elulaadis üksjagu talurahvale omaseid jooni. Alevi-rahva mõttelaad oli paljuski äravahetamiseni sarnane talupojamentaliteediga.

Kõige selle juurde kuulus mõtteviis, et midagi ei visata ära, millest veel parandades asja võib saada. Suhtumine oli läbinisti pragmaatiline, ja võiks öelda, et ratsionaalne, sest selle oli vorminud igapäevaelu. Raiskamine oli raske patt. Sõnadel „ilus“ ja „inetu“ oli teine tähendus kui nüüdsel ajal. Ilus oli see, mis oli hea, kasulik ja otstarbekohane, inetu oli see, mis oli tühine ja kasutu. Kui saapad või sukad olid terved, kuigi ehk paigatud, pidasid vett ja olid soojad, siis olid need ilusad saapad ja sukad. Need aga, mis niisama uhkeldamiseks olid mõeldud ja otstarbele halvasti vastasid või olid koguni kõlbmatud, olid inetud, olgu nende vorm ja välimus nii hiilgavad kui tahes. (Talve 1997: 81–82.)

Sarnaselt talurahvale etendas ka alevielanike põhivajaduste rahuldamisel suurt osa naturaalmajandus.

See, mida „isemajandamiseks“ võiks nimetada, ja mis meil kodus ning naabritegi juures oli üldine, tähendas seda, et juurde osteti suhteliselt vähe, sest „raha oli kallis“. Igapäevaseks tarvitamiseks toodi pagari juurest rukkileiba, kuid kõik ei teinud sedagi. Piimapoest toodi piima, aga mõnel olid ka omad lehmad ja need müüsid piima teistele. Poest osteti jahu, aga seda võidi osta ka mõnelt tuttavalt talupidajalt terve kott korraga. On põhjust lisada, et peaaegu kõikidel, kes mitte kaugemalt polnud siia kolinud, olid sidemed sugulastega maal, sest suurem osa oli ümbruskonnast, lähemalt või kaugemalt pärit. [...]

Isemajandamine ei tähendanud ainult seda, et oma krundilt saadi toidukraami, vaid ikka ka, et kodus tehti palju asju ise. See olenes üsna palju muidugi sellest, missugused olid kellegi oskused. Eelpool olen ma juba kirjutanud isa ja ema mitmekülgetest käsitöökustest. Jalatsid meile muidugi osteti, kuid isa parandas neid ise ja lõi saabastele ja kingadele pooltallad alla. Algkoolis käies kandsin mina nagu paljud teisedki poolsaapaid ja sain kingad alles gümnaasiumi minnes. Kingade juurde kuulusid sügisel ja talvel ikka kalossid. Emal olid muidugi siis juba kingad, sest nõrsaapaid ma ei mäleta, ja kalosside asemel „botikud“, mis neile peale tõmmati. Isa liikus tööpäevadel ikka säärsaabastes, kõvade pakastega ka viltsaabastes ja pani kamassid ja hiljem kingad jalga ainult pühapäeval kirikusse minnes. (Talve 1997: 76, 81.)

I. Talve maalitud pilti täiendab kenasti Evi Täht (1933), kes kirjeldab lähemalt ühe Jõgeva käsitöölispere argielu 1930. aastate lõpus. Tema isa Jaan Sinka sündis 1893 Lustivere vallas väikeses talus. Lõpetanud 1907 algkooli, läks ta oma õemehe Eduard Lääne juurde rätsepaõpilaseks. Pärast 4-aastast õpipoisiaega töötas oma koduvallas rätsepmeistri Raaga käe all. 1913 tuli Jõgevale ja töötas 4 aastat meister Jaan Liigandi juures. 1917 alustas tööd iseseisva rätsepmeistrina. 1920 abiellus ta Rutikvere vallast pärit, teenijana töötanud Maali Soplepmanniga (1893). Neil oli kolm last: pojad Valter (1923) ja Erik (1924) ning tütar Evi (1933).

Esialgu elati mitmes kohas Jõgeval, kuni 1926 valmis oma maja aadressil Suur tänav 33, mis on säilinud tänini. Maja esiküljel oli suur silt „RÄTSEP SINKA“, põhikorrusel asusid õmblustöökoda, veranda, esik, köök, magamistuba ja „puhas tuba“. Mansardkorrusel elasid perepojad. Üks korter oli välja üüritud abitöölisele.

Rätsep Jaan Sinka maja Jõgeval aadressil Suur tn 33 on ehitet 1926. H. Pärdi, 2009.

Kliente võeti vastu esikus, kus suure peegli ees tehti ka rõivaproove. Tööruumis olid lauad, õmblusmasinad ja riidenagi pooleliolevate rõivaste jaoks. Kõikides ruumides olid puudega köetavad ahjud, köögis oli suur leivaahi, kus ema perele leiba küpsetas. Köögis tehti süüa puupliidil, millel oli tollal üldlevinud, äravõetavate rõngastega plaat eri suuruses padade jaoks. Nõnda ulatus pajapõhi sügavamale, tulele lähemale ning toit valmis kiiremini. Pliidi tagaosas oli praeahi. Oma pere sõi köögilaua ääres. Köögi kõrval oli sahver toidutagavara hoidmiseks, ent osa toidukraami, nagu liha ja jahu, hoiti õuekuuris asuvas aidas. Köögipõranda all oli kelder, kus hoiti kartuleid ja muid juurvilju. Teisel pool köögi kõrval oli magamistuba, kus olid ema ja isa vedruvoodid tislari tehtud nikerdet otstega, seal magas oma võrevoodis ka väike Evi. Seda tuba küttis pliiditruup. „Puhtasse tuppa“, kus oli roheline plüüsriidega mööbel, pääses otse esikust, kuid iga päev ei tohtinud sinna minna – seal pidi kõik olema puhas ja korras. Seal toas oli omaette raudahi, põrandal vaip ja diivanil tikitud padjad. Sinna kutsuti külalisi. Vesi toodi õuel

asuvast pumbakaevust. Ehkki krunt oli väga väike (555 m²), jätkus lisaks hooneile maad ka mõne marjapõõsa ja peenramaa jaoks (Jõgeva 2008: 33–38).

Aleviperedes töötasid või ajasid äri tavaliselt ainult mehed, naised olid kodused, juhtisid majapidamist ja hoidsid pereasjad korras. Nõnda oli see ka Sinkade juures.

Ema oli vaikne, töökas ja tasakaalukas inimene. Oskas käsitööd teha, õmbles lastele riided selga. Kõik majapidamine peres oli ema õlul, sest isa käis tööl ja teenis raha. Emal oli esimene, kes üles tõusis, kööki pliidi alla tule tegi ja vaatas, mis lauale söögiks saab. Kui vennad Tartus koolis käisid, tuli väga vara tõusta, et lapsed kooli saata. Mina olin väike ja võisin kauem magada. Hommikusöögiks oli piimaga viljakohv ja võileivad vorsti, kala või ka juustuga, tihti tehti munadest omletti. Lõunaks tehti sooja sööki – kas suppi, putrusid piimaga, kartulit-kastet kotleti või lihaga. Õhtuks, kui lapsed koolist tulid, tehti jälle sooja sööki – kas soojendati lõunasöögist järelejäänut või keedeti putru.

Kui isa kodus töötas, tehti rätsepatööd tööpäeviti. Pühapäeval üldiselt tööd ei tehtud. Aga ega maja kohas päris käed rüpes ka ei saanud olla. Tahtsid ka kodused tööd teha, kas midagi värvida, kaevata, puid laduda. Sellest tööst võtsid kõik jõudumööda osa. Isa oli küll vähe kooliharidust saanud, aga majapidamises oskas ta kõiki töid teha. Tegid lihtsamaid elektritöid, oli endale ehitanud abimootoriga jalgratta ja patareidega raadio. Kui sõja ajal elektrit ei olnud, põles meil laes enda valgusega gaasilamp. [...] Meil pidusid ei peetud, oma pere sünnipäevi küll. Ainsad külalised olid harva mõned sugulased ja ka meie käisime harva külas. [...]

Kõik majapidamistööd tehti kodus. Nii oli väga suur töö pesupesemine. Kui palju see vett nõudis, mida köögis pliidi peal soojendati ja peale kasutamist jälle välja kanti! [...] Pesemiseks oli puust kõrgetel jalgadel kolmjalg ja puust pesulaud. Algul pandi pesu leelise veega likku, mustemad kohad seebitati sisse, teine päev pesti ja keedeti, lõpuks loputati ja valge pesu sinetati. Pesu kuivatati õues nõöridel, talvel puukuuri lakas, katuse all, nõöride peal. Hiljem ehitas isa puukuuri pesuköögi, siis sai seal suuremad ja mustemad tööd ära teha. [...]

Ega kodus lastud lastelgi niisama vahtida. Pidime peenraid puhastama, nõusid pesema, kartuleid koorima ja muid koduseid töid tegema. Enne kooli oli

Töölisalevi elanike tsiviliseerimine ja distsipliinile allutamise algas juba ühesuguste elamistingimuste loomise ja nõudmistega esitamise. Sindi tööliste väikeelamud ehitati 1832. ERM Fk 1376: 77.

minul väike mängunurk, kus nukud, nukumööbel ja muud mänguasjad. Alati kuulus meie peresse kass, kes oli ikka olnud minu mängukaaslane. (Jõgeva 2008: 39–41.)

1960.–1970. aastail uurisid etnoloogid Aime Kärner (Kärner 1968 ja 1973) Aino Voolmaa (Voolmaa 1968) Edela-Eesti alevite Abja-Paluoja, Kilingi-Nõmme ja Sindi argikultuuri 19.–20. sajandi vahetusel ja järgmistel kümnenditel. Lähemalt käsitleti elamuid Sindis ning rõivastust kõigis kolmes alevis. Nende töödes kirjeldet konkreetsete üksikasjade kaudu iseloomustatakse alevirahva argielu tähtsaid külgi. Vaatamata sellele, et kõigi kolme alevi elanikud pärinesid valdavalt ümberkaudseist küladest, oli nende elulaadis ja argikultuuris päris suuri erinevusi. Sindilaste elulaadi oli 20. sajandi alguseks juba üle poole sajandi kujundanud kalevivabrik, mis mõjutas siinsete inimeste elu väga palju ka väljaspool töökohta ja -aega. See tulenes asjaolust, et peaaegu kõik töölispered elasid vabrikule kuuluvais kasarmuis ja väikeelamuis, kus korra ja puhtuse järele valvas vabriku-

politsei. Vähe sellest, tööliste kortereid käisid öhtuti või pühapäeviti kontrollimas ka meistrid. Kolm korda puhtusereeglite rikkumise või vabrikuvõimu teadmata külalise öökorterisse lubamise eest öeldi korter üles (ERM KV 171: 447–448). Tööliskasarmuid ja -väikemaju hoidsid korras ja remontisid vabriku palgatud meistrimehed, kujundades niiviisi inimeste elukeskkonda. 20. sajandi algul näiteks pandi tubadesse tapeet, ehitati õhutatavad välikäimlad ning prügikastidele betoonalused ja seinad (EAA 2460.1.226 ja EA 122: 96). A. Kärneri uurimused Sindi tööliselamutest ja A. Voolmaa riietuseuurimused kolmes Edela-Eesti alevis näitavad, et Sindis kui tööstusalevis oli juba 19. sajandi lõpus üldiselt omaks võetud linlik elulaad. Seevastu traditsioonilisemate kaubandus- ja käsitööalevite Abja-Paluoja ja Kilingi-Nõmme elulaadis säilisid taluelule omased jooned hoopis kauem, mida kinnitavad ka paljud teised allikad, eriti omaaegsed fotod.

Kokkuvõte

Käsikäes kapitalismi arenemisega hakkasid 150 aasta eest Eestis tekkima uuelaadised asulad – alevid. Osa neist kujunes vanade kihelkonnakirikute ligidusse, osa uutesse kohtadesse tähtsamate teeristide ja kõrtside lähedale ning alates 1870. aastast tekkis neid arvukalt raudteejaamade ümber. Need otseses ja kaudses mõttes linna ja maa vahepeal asuvad asulad ühendavad endas ühiskonna mõlema eluvormi külgi. Väliselt, asulavormi ja arhitektuuri seisukohalt oli neil sarnasusi linnaga, ent elulaadi ja argikultuuri ning meelelaadi poolest olid alevielanikud lähedased maarahvale. Siia asus inimesi peamiselt ümbruskonna küladest, nad leidsid alevites rakendust iseseisvate käsitöölise ja poepidajatena või palgalistena töökodades või suuremais tööstustes, samuti elas seal vallametnikke, kooliõpetajaid, apteekreid, ämmaemandaid ja arste. 20. sajandi hakul ilmus uue, moodsa aja tunnusena alevitesse arvukalt senitundmatuid meistreid – päevapiltnikke, kelle töö tulemusena hakkas tekkima uus, visuaalne mäluksuur, mis levis laiemalt ka maainimeste seas.

Üldse jõudsidki uued kultuuriilmingud linnadest kiiresti maarahva sekka tihti just alevite kaudu. Uuenduste jõudmist alevitesse ja seal kodunemist soodustas

omakorda sealsete elanike sotsiaalne, majanduslik ja kultuuriline lähedus vähem jõukate linlastega agulirahva näol. Nendega said aleviinimesed ennast kergesti samastada ning neilt oli selletõttu lihtne uusi asju üle võtta.

Kasutatud allikad

Eesti Ajalooarhiiv – f.2460, nim. 1, sü 223–226 (Sindi kalevivabrik).

Eesti Riigiarhiiv.

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaarhiiv ja fotokogu – EA 96, 122; KV 171.

Eesti Vabaõhumuuseumi käsikirjaarhiiv ja fotokogu.

Kilingi-Nõmme linna arhiiv.

Mõisaküla Muuseumi fotokogu.

Heljas, Mari-Anne 2009. Võsu rahvas ja tema lugu. Tallinn: Grenader.

Kitzberg, August 1973. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused. – Loomingu Raamatukogu nr 41–44.

Kröger, A. M. 1893. Ehtländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/1894. Riga.

Kärner, Aime 1968. Sindi tekstiilitöölise vanemad elamud. Kasarmud. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn: Valgus.

Kärner, Aime 1973. Sindi tekstiilitöölise vanemad elamud. Väikemajad. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVIII. Tallinn: Valgus.

Last, Herbert 1999. Kultuurilooline Koeru. Koeru: Koeru vallavalitsus.

Leppik, Eduard 1999. Kultuurilooline Väike-Maarja. Kohtla-Järve: E. Leppik.

Marksoo, Ann 2007. Asustus – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene 1. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Mäsak, Ene 1993. Vastastikuseid mõjutusi Eesti linna- ja maaolmes. – Muunduv rahvakultuur. Toim. A. Viires. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Merila, Age; **Nutt**, Nele 2003. Võõpsu aleviku ja küla maastikuhooalduskava. Tartu (www.polvamaa.ee/public/files/Voopsu_kava.pdf).

Osborne, Roger 2008. Tsivilisatsioon. Läänemaailma uus ajalugu. Tallinn: Varrak.

Paukson, Olev 2008. Alevikust linnaks. Kilingi-Nõmme 70. Kilingi-Nõmme: Arendus- ja Innovatsioonikeskus Livonia.

Pärdi, Heiki 2009. Küla- ja aleviarhitektuur Teise maailmasõjani. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene 2. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Richter, Adolf 1909. Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Band I. Livland. Riga: Selbstverlag des Herausgebers.

Soom, Arnold 1996. Eesti väikesed sisemaalinnad ja alevikud. – Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

- Talve**, Ilmar 1997. Kevad Eestis. Autobiograafia I. Tartu: Ilmamaa.
- Talve**, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tammik**, Richard 2005. Kadrina kihelkond läbi aegade. Kadrina: Neeruti Selts.
- Uuet**, Liivi 2002. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn: Eesti Riigiarhiiv.
- Eesti aadress-raamat 1938–1939. Toim. A. Pullerits ja A. Tooms. Tallinn.
- Eesti linnad 2004. Postkaarte Aivo Aia kogust. Koost. Pille Epner, Liina Jänes. Tallinn: Tänapäev, 2004.
- Harjumaa 1937 = Harjumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1937.
- Jõgeva 2008 = Mälestuste Jõgeva. Kogutud mälestused. Kogunud Heli ja Toomas Muru; toim. T. Muru. Jõgeva: Betti Alveri Muuseum, 2008.
- Järva-Jaani 2005 = Järva-Jaani elust ja haridusloost. Koost. Silva Kärner ja Helgi Veermaa. Järva-Jaani: Järva-Jaani Gümnaasium, 2005.
- Järvamaa 1934 = Järvamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1934.
- Koeru 1998 = Koeru vald 10. Kogutud andmete põhjal koost. Herbert Last ja Mait Raudsepp. Koeru: Koeru Vallavalitsus, 1998.
- Läänemaa 1929 = Läänemaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1929.
- Pärnumaa 1930 = Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Tartumaa 1938 = Tartumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1938.
- Valgamaa 1932 = Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Valgamaa 1933 = Valgamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1933.
- Viljandimaa 1933 = Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1933.
- Virumaa 1931 = Virumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1931.
- Võrumaa 1926 = Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Peatoim. J. Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- Võrumaa 1932 = Võrumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1932.

Between country and town I

About the development of Estonian boroughs and everyday culture in brief

Although boroughs existed in Estonia already in medieval times, they were almost completely destroyed during the Livonian War at the end of the 17th century. The first new boroughs started to emerge in the 18th century, and the process became more intensive in the second half of the 19th century, when capitalist market economy was taking root.

Part of the boroughs grew around old parish churches, where conditions for the fostering of handicraft and trade were favourable. Others were formed in new places, in the vicinity of crossroads and inns, and beginning from the 1870s, when the construction of railways started in Estonia, boroughs also emerged in great numbers around railway stations. These settlements, which were situated between town and country both in direct and indirect meaning, comprised the facets of both social life forms. On the outside, as concerns the form and architecture, they were similar to towns; however, by their way of life, everyday culture and disposition, people in boroughs were closer to country people. They came to boroughs from the neighbouring villages, settled down and found work as independent artisans or shopkeepers or as paid labourers in workshops and bigger industries; the inhabitants also included parish clerks, schoolteachers, chemists, midwives and doctors. In the early 20th century the representatives of a new occupation – photographers – started work in boroughs. This marked the beginning of a new modern era, and as a result of their work new visual memory culture took root and also spread among country people.

In general, new cultural phenomena often spread from towns to country people through boroughs. The process of innovations reaching boroughs and being adopted there was, in its turn, fostered by the fact that part of the townspeople – the poorer ones living in slums – were socially, economically and cul-

turally similar to the inhabitants of boroughs. It was easy for the latter to identify themselves with the slum population and adapt themselves to new things learned from them.

In form a borough is an urbanized area smaller than a town, with dense population; yet, in content it is relatively complicated to differentiate between the town and the borough. The line can be drawn between villages and boroughs and it is related to the proportion of people engaged in agriculture. Before the Second World War Estonian boroughs differed from one another enormously by this indicator: for example, in 1934 in Küttejõu industrial settlement a negligible number of people (0.3 %) were engaged in agriculture, whereas at Kallaste at the same time about two thirds of the population were occupied in the same sphere. Before the Second World War there were twenty-six self-governing boroughs in Estonia, and in addition to these a great number of small boroughs without self-government.

This article does not differentiate between small towns, boroughs and small borough towns as they can all be embraced in the notion „borough“ and treated conjointly.